

Per què soc alumne i deixeble de Lluís Casassas i Simó (1922-1992)

Enric Mendizàbal Riera

Societat Catalana de Geografia

Grup de Recerca en Àrees de Muntanya i Paisatge (GRAMP)

Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona

enric.mendizabal@uab.cat

1. Reflexions inicials

Aquest text és del tipus que no m'agrada escriure: es tracta de parlar en passat d'una persona amb qui m'agradava compartir temps per parlar de la quotidianitat, de gestió a la Junta de Govern de la Societat Catalana de Geografia (SCG) o de recerca. Ja va passar quan Maria Dolors Garcia Ramon, directora en aquell moment de *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, em va demanar que escrivís sobre Lluís Casassas o quan vaig escriure sobre la seva bibliografia per a introduir la reedició del llibre *Fires i mercats a Catalunya* per la SCG (Mendizàbal, 1993 i 2000).

En qualsevol cas agraeixo a la Junta de Govern de la SCG que m'hagi demanat per intervenir, en tant que alumne i deixeble, en la sessió d'homenatge a Lluís Casassas i Simó a l'Institut d'Estudis Catalans per a commemorar el 25è aniversari de la seva mort. Vaig suggerir que hi havia altres deixebles i alumnes que podrien fer tan bé o millor que jo aquesta intervenció. Entre els noms que portava escrits per al vespre de la presentació hi havia Jesús Burgueño (Universitat de Lleida), Francesc Nadal (Universitat de Barcelona), Joan Tort (UB), Enric Bertran, Jordi Cortés, Montserrat Cuxart o Roser Serra (professorat d'ensenyament de primària i secundària) o que treballen en altres institucions com Rafael Giménez Capdevila (Generalitat de Catalunya), Carme Montaner (ICGC). Però la sala Pi i Sunyer "esdevingué petita per culpa de la nombrosa presència de membres de la Societat, amics i col·legues de Lluís Casassas" (Bertran, 2017). Aleshores vaig veure moltes més persones que, com alumnes i deixebles, haurien pogut intervenir: Eva Garcia Balaguer (directora general de Medio Ambiente y Ordenación del Territorio del Gobierno de Navarra), Miquel Jaumot (professor de secundària actualment jubilat), Anna Mompart (subdirectora general de la Cartera de Serveis i Mapa Sanitari de la Generalitat de Catalunya), Joaquim Puigvert (Universitat de Girona) i molta més gent a qui demano disculpes per no recordar els seus noms (però sí els seus rostres) i no poder-los citar aquí.

El text escrit de la meva intervenció no deixa de ser un exercici d'ego-geografia (Duby, 2015; Levy, 1995): a partir de la meva història personal tracto d'explicar un esdeveniment *ego-geogràfic* –la meva relació amb el geògraf Lluís Casassas–. L'estructura del text és clàssica: plantejament –reflexions inicials–, nus –apartats 2 i 3: Lluís Casassas en la història de la geografia catalana i la seva manera de fer geografia– i desenllaç –reflexions finals–.

Tot va començar el curs 1976-77 quan feia segon de BUP a l'institut Menéndez Pelayo de Barcelona, cosa que per a mi va ser una sort per la majoria del professorat que hi vaig trobar.¹ En aquell curs teníem l'assignatura de geografia i afortunadament la impartia la geògrafa Núria Ventura amb un *manual* (Benjam *et al.*, 1977) que encara conservo (fig. 1). Entre la professora i el llibre em vaig adonar que el que m'interessava era la geografia, i que aquesta disciplina era molt més que memoritzar noms i xifres (el que moltes persones de la meva edat havíem patit a les escoles de primària dels anys 1960 i inicis dels 1970).

Núria Ventura va demanar que féssim un treball sobre la història urbana de Barcelona. A les biblioteques a les quals podia accedir el 1976-77 (Antoni Julià de Capmany al carrer del Torrent de l'Olla –aleshores carrer de Menéndez Pelayo– a tocar de la Plaça de Lesseps o a la de la Caixa de Pensions al carrer Gran de Gràcia a tocar del metro de Fontana) no vaig saber trobar cap llibre que fos adequat a les meves necessitats. Així que vaig anar per primer cop sol a una llibreria: Llibreria de la Llibertat, carrer de Berga a tocar del Mercat de la Llibertat de la Vila de Gràcia (Barcelona). A la pregunta de si tenien algun llibre sobre el tema del treball, la llibretera que em va atendre va suggerir-me *Barcelona i la seva rodalia al llarg del temps* (Vila i Casassas, 1974a) i *Barcelona i l'espai català* (Casassas, 1977a). El meu pressupost no em permetia adquirir el primer, i la llibretera em va convèncer perquè adquirís el segon (fig. 2).

I vet aquí com entra Lluís Casassas a la meva vida. Entre el llibre de Casassas –que vaig llegir i entendre el que podia entendre un adolescent de 16 anys–, els apunts de classe i el material fotocopiats que ens van repartir, vaig aconseguir fer el treball.

En el curs 1977-78 es va celebrar al Menéndez y Pelayo la festa de Sant Jordi amb una parada de llibres en català, on vaig trobar els dos primers volums de la *Selecció d'escrits de geografia* de Pau Vila (1977, 1978). Vaig comprar els dos llibres i així va aparèixer per primera vegada a la meva biblioteca Pau Vila i per segona Lluís Casassas amb el pròleg del primer volum (1977b) (fig. 3).

En el curs 1978-79 vaig aprovar la selectivitat; en aquella època no es podia escollir universitat i segons l'institut on s'havia estudiat “tocava” la Universitat de Barcelona o la Universitat Autònoma de Barcelona. A mi em va tocar anar a estudiar la llicenciatura de geografia a la UB. A la *meva* Facultat de Geografia

1. No agrairé mai prou el COU del curs 1978-79: amb Sara Freijido a Literatura contemporània espanyola, Charo Pérez a Història de l'art, Jaume Roig a Història de la filosofia i Joan Roig Obiols a Història contemporània, vaig aprendre a pensar, a llegir, a escriure de manera adulta. Vaig quedar sorprès quan uns quants dels llibres que ens van recomanar al primer curs universitari (vegeu la nota 2) ja els havia llegit a COU.

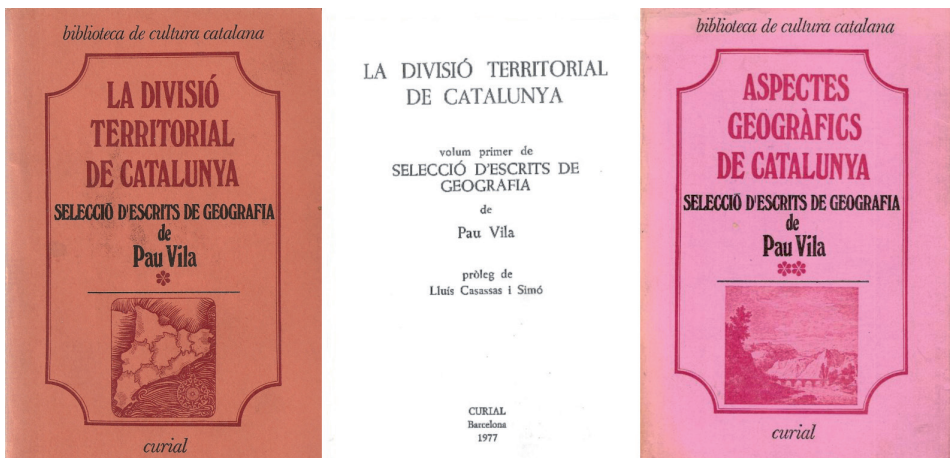

Figura 1.
Coberta del llibre *Intercambio*

Figura 2. Coberta i solapa del darrere del llibre *Barcelona i l'espai català*

Figura 3. Els dos primers volums de *Selecció d'escrits de geografia* de Pau Vila

i Història, la que es trobava en el campus de Pedralbes prop del Nou Camp i del cementiri de les Corts, després de fer el primer curs d'assignatures comunes, en el segon ja vaig començar a triar-ne pel professorat, temàtica i horaris.² Així va ser que em vaig adonar que Lluís Casassas era professor del Departament de Geografia de la Facultat.

El curs 1981-82 vaig escollir “Espais i Societats”, una de les assignatures que Casassas impartia a la llicenciatura. El grup de vespre on vaig anar era nombrós (més de seixanta alumnes) i es feia dilluns, dimecres i divendres en classes d'una hora. Em va semblar un home gran (aleshores ell tenia prop dels 60 anys i jo 20), clàssic (anava amb *trajo* i corbata), amb un posat seriós, i vaig tenir la impressió que seria una assignatura tradicional i avorrida. Com que no el coneixia, no sabia de les seves arts escèniques i oratòries, així que quan va dir que només faríem classe dilluns i dimecres, en la pausa que va fer després de “els divendres no farem classe”, vaig pensar que seria un penques que aprofitava els divendres per tenir un cap de setmana més llarg. Però després de la pausa, va venir el canvi de ritme i la continuació del discurs: era *obligatori* anar a les conferències de la SCG que, aleshores, es feien divendres a la tarda de 19:00 a 21:00 un cop al mes, com també era obligatori anar a un mínim de tres sortides de camp de les que feia en qualsevol de les seves assignatures –i les sortides eren dissabte de 8 del matí davant de l'edifici del Rectorat de la UB, si no abans si és que anàvem molt lluny de Barcelona, i tornàvem amb molt bona sort a les 21:00–. Ràpidament vaig veure que no era un penques i que hauríem de treballar: dos exàmens, un petit informe de cada conferència i sortida i la lectura obligatòria cada mes de *Le Monde Diplomatique* –ja que l'havíem d'utilitzar per als exàmens–, que trobava en els quioscos de la Rambla quan aquests eren llocs on només venien premsa, tebeos, llibres i tabac.

Les conferències de la SCG van ser una de les millors maneres per conèixer qui feia geografia a Catalunya, a Espanya i a l'estranger. Allí hi vaig veure per primera vegada Josep Iglésies (1902-1986), Salvador Llobet (1908-1991) o Lluís Solé Sabarís (1908-1985). Si es mira la secció “Trajectòria històrica” del web de la SCG (<http://scg.iec.cat>, que tan bé porta Pau Alegre des de 1999), hom s'adona de la riquesa i varietat de les conferències per temes, metodologies i àrees

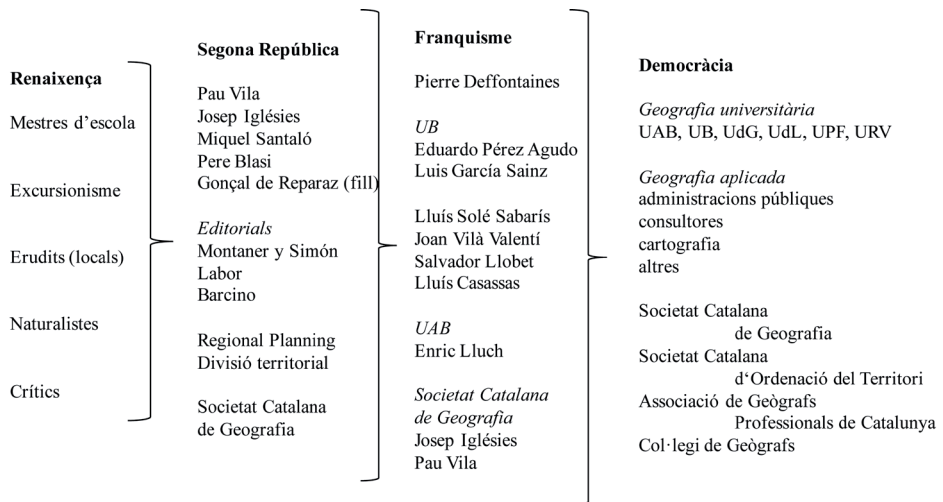
2. El pla d'estudis de què vaig gaudir continua sent per a mi una de les millors maneres d'aprendre geografia encara ara. Un primer curs d'assignatures anuals comuns (Antropologia, Geografia, Història, Història de l'Art, Metodologia de les ciències socials); un primer cicle on s'havien de fer dues assignatures anuals obligatòries (Geografia Humana i Geografia Física a segon; Geografia d'Espanya i Geografia Econòmica a tercer) i tres assignatures optatives anuals cada curs entre totes les que s'oferien a la Facultat; i un segon cicle on es podien escollir quatre itineraris: Geografia Física, Geografia Humana, Geografia Regional o Geografia General. En cadascun dels itineraris s'havien de fer quatre assignatures anuals obligatòries i sis optatives. En cada itinerari només hi havia una assignatura en comú: Teoria i Història de la Geografia. Per a Geografia Física hi havia Biogeografia, Climatologia i Geomorfologia. Per a Geografia Humana hi havia Geografia Agrària, Geografia Social i Geografia Urbana. Per a Geografia Regional hi havia Teoria de la Geografia Regional, i entre les altres dues obligatòries es podia escollir Geografia d'Iberoamèrica, Geografia dels Països Catalans o Geografia Regional d'Espanya). Per a Geografia General s'havia d'escollir una obligatòria de cada itinerari. A més, hi havia la possibilitat d'escollir dues assignatures d'altres facultats com optatives. La flexibilitat era molt gran i cada estudiant es podia fer un currículum gairebé a mida. Permeteu-me rondinar i dir que en cada reforma posterior dels plans d'estudis de geografia hem anat perdent un llençol en cada bugada, altrament dit que hem anat empitjorant: però això seria motiu d'un altre article.

d'estudi a les quals vaig assistir entre els anys 1981-1984 mentre era alumne de Lluís Casassas en diferents assignatures i que després, en tant que soci de la SCG des de 1984, hi he anat assistint assíduament.

2. Lluís Casassas i Simó en la història de la geografia catalana

Un dels meus interessos en recerca és la història de la geografia a Catalunya. Ja he escrit en altres llocs (Luna i Mendizàbal, 2004; Mendizàbal i Albet, 2005; Mendizàbal, 2009) que encara no hi ha un *llibre* sobre la història de la geografia de Catalunya. El que sí hi ha són notes esparses, articles o capítols de llibre (molts dels quals citats en els tres textos anteriors) sobre l'evolució general de la geografia a Catalunya, sobre algun tema, sobre alguns dels geògrafs catalans. Amb els textos d'Enric Lluch (1961) i Lluís Casassas (1974b) es va establir un cànon per a explicar-la i que, de moment, es manté en la bibliografia sobre el tema. El que tot seguit trobareu és una interpretació (molt) personal i arbitrària sobre el que he llegit al voltant de la història de la geografia i de la geografia catalana (fig. 4).

Figura 4. Evolució cronològica de la història de la geografia de Catalunya des de finals del segle XIX

La Renaixença és fonamental per al nacionalisme català (Casassas i Ymbert, 2005, 2017; Marfany, 2017), en tant que (re)crea la identitat d'una nació sense estat. El que durant la Renaixença s'identifica amb *geografia* va ser un element bàsic per a aquesta (re)creació: els moviments de renovació pedagògica a les escoles lligades a la burgesia i al moviment obrer anarquista i llibertari, els treballs dels naturalistes relacionats amb el Seminari Conciliar de Barcelona,

l'excursionisme que feia història i cultura durant les sortides,³ els erudits ja fossin locals com més generalistes (per exemple, Francesc Carreras Candi [1862-1937] amb la direcció de la *Geografia de Catalunya* publicada el segon decenni del segle xx), i, finalment, els territorialistes crítics com els metges que feien topografies mèdiques (geografies ambientals en recerca del benestar de la població) o urbanistes com Ildefons Cerdà (1815-1876).

El segon període, que coincideix amb el final de la Restauració, la Mancomunitat, la dictadura de Primo de Rivera i la Segona República, és quan apareix la geografia moderna a Catalunya. El pedagog i geògraf Joan Palau i Vera (1875-1919) (Oliveras, 2017) va ser la figura inicial de la que hom anomena escola geogràfica catalana, fonamentada en Paul Vidal de la Blache i els seus deixebles. En aquest període hi ha tres editorials amb importants publicacions de geografia: Labor (especialment geògrafs alemanys), Montaner y Simón (la *Geografia Universal* dirigida per Vidal de la Blache) i l'editorial Barcino (geògrafs catalans).

Si hi ha un tema que defineixi l'escola catalana de geografia és el de la divisió territorial. Amb la Renaixença, els intel·lectuals catalans busquen la manera d'organitzar el territori de Catalunya per tal que respongui a les necessitats de la població. L'organització centralista de l'Estat espanyol no es correspon amb la percepció que té la població local del territori català, que no és cap altra que el sistema comarcal. Així, el paper de la geografia i dels geògrafs catalans en el debat de l'organització territorial ha estat fonamental. Amb la Segona República espanyola i la creació de la Generalitat com a govern autònom de Catalunya, el debat informal però continuat sobre l'organització i divisió territorial adquireix l'oficialitat amb la creació de la Ponència de 1931, on geògrafs (i algun d'ells mestres d'escola) com Pau Vila, Josep Iglésies, Pere Blasi, Miquel Santaló, Manuel Galés o Felip Solé i Olivé van participar en la discussió del projecte finalment aprovat per la Generalitat del mapa de les 38 comarques i nou regions.

Una fita important d'aquest període és la fundació de la Societat Catalana de Geografia l'any 1935, de la que la informació recollida per Pau Alegre en el web de la SCG (<http://scg.iec.cat>) i alguns treballs (Casassas, 1989; Bertran, Cuxart i Mendizàbal, 2001; Tort, 2001) permeten explicar la seva història.

És també en aquest període que es crea l'Institut-Escola (1932-1939), on Lluís Solé i Sabarís era el professor de geografia i on va tenir d'alumne a un jove Lluís Casassas. De l'Institut-Escola se n'ha escrit força i sempre en termes laudatoris pel tipus de pedagogia i docència que s'hi realitzava (Casassas, 1976; Mata i Benejam, 1997, p. 11-14; Domènech, 1998; Solà, 2011, especialment p. 243-247). D'aquesta època, Lluís Casassas diu que:

“...vaig tenir la sort de trobar-me al batxillerat amb Lluís Solé i Sabarís com a professor de geografia. Solé era un catedràtic d'institut i eren aquells moments de

3. Només cal veure el *Bulletí del Centre d'Excursionista de Catalunya* entre 1891-1938 a <https://ddd.uab.cat/record/27613> [consultat 21/01/2018].

gran bullida de la geografia, aquells anys trenta... en els quals s'estava arribant a la plenitud, al nostre país, de la geografia possibilista, de les monografies regionals, de les monografies comarcals i en els quals, a més, s'estaven discutint els treballs de la Ponència de la Divisió Territorial de Catalunya. Solé Sabarís ens va saber transmetre una visió apassionant, directa del territori. Per a ell, la geografia no era solament la morfologia i el medi físic, sinó també –i fonamentalment–, el vessant humà, el vessant d'organització humana del territori. [...]

Jo tenia setze anys quan Solé Sabarís ens va fer escriure una monografia [...] sobre una comarca de Catalunya. Va ser la meua primera monografia, el meu primer treball seriós: cent cinquanta o cent vuitanta folis sobre l'Urgell. Ens va donar una metodologia, una forma de treball. Ens va ensenyar a remenar a les biblioteques (insisteixo en això de les biblioteques perquè –recordem-ho– estem en plena Guerra Civil i no era el moment més apte per sortir pel carrer i per les muntanyes a fer enquestes i visites)." (Garcia Ramon i Nogué, 1993, p. 263-264).

Amb la fi de la Guerra Civil desapareix, com tantes altres coses, "l'època que va del tombant de segle [xix-xx] als anys trenta [que] és l'època d'or de la pedagogia catalana" (Solà, 2011, p. 209). La plenitud de la geografia de la que parlava Casassas desapareix per l'exili exterior i interior, i el que queda a la Catalunya oficial és una geografia universitària a la Facultat de Lletres amb el catedràtic Eduardo Pérez Agudo (1891-1967), que va exercir la docència entre 1919-1950 amb un programa "demencial y casi caricaturesco [del que] debe resaltarse (...) su absoluta falta de carácter científico" (Capel, 1976, p. 9). La sort va ser la presència del geògraf francès Pierre Deffontaines (1894-1978) com a director de l'Institut Francès de Barcelona entre 1939-1964, on va desenvolupar una important feina al voltant de la geografia (Llobet, 1980; Vilà Valentí, 1980; Capel, 2009), de Lluís Solé Sabarís (1908-1985) com a catedràtic de geografia física a la Facultat de Ciències en el període 1943-1978 i de Salvador Llobet (1908-1991), que com ajudant d'Eduardo Pérez Agudo va aconseguir engrescar per a fer geografia Joan Vilà Valentí i Enric Lluch entre d'altres. La Societat Catalana de Geografia va continuar fent actes clandestins a casa de Josep Iglésies durant molt de temps. Les coses van millorar amb l'arribada de Joan Vilà Valentí com catedràtic de geografia a la Facultat de Lletres de la Universitat de Barcelona el 1965 i la creació el 1966 del Departament de Geografia.

En la darrera etapa, amb la geografia acadèmica a Catalunya present a les universitats públiques, amb geògrafes i geògrafs treballant en administracions públiques i consultories, amb la creació de l'Associació de Geògrafs Professionals de Catalunya i del Col·legi de Geògrafs, la creació de la Societat Catalana d'Ordenació del Territori i amb les nombroses activitats de la Societat Catalana de Geografia, la geografia a Catalunya és prou viva i interessant de participar-hi.

En la figura 5 es proposa quina manera de fer geografia era la que va influenciar a alguns dels principals geògrafs que s'han citat fins ara. S'ha utilitzat el concepte de paradigma de Kuhn (1982) amb el qual diversos geògrafs van reflexionar de manera crítica per tal d'explicar la història de la geografia (Johnston, 1983; Garcia Ramon, 1985). Malgrat les diverses maneres de fer geografia

tenen una successió en el temps amb uns punts de ruptura més o menys clars, cal tenir present que els diversos paradigmes han coexistit i, sobretot, han anat evolucionant fins que es poden considerar com una arrel aproximada de les geografies més actuals.

Tots els geògrafs citats en la figura 5 han estat influenciats per l'escola regional francesa de Vidal de la Blache. Salvador Llobet diu en l'entrevista que li van fer Joan Nogué i Mireia Belil (1991, p. 14):

“Salvador Llobet.- (...) Després s'ha anat evolucionant en coses, la geografia s'ha anat fent més polifacètica, però jo encara em mantinc en l'antic caliu d'abans.

Joan Nogué- De l'escola regionalista francesa, diu...

S.Ll.- Sí, jo crec que per a mi és la millor, malgrat totes les coses que se li hagin pogut dir. Jo penso que sobretot es diu molt contra la geografia regional francesa perquè és la més complicada, en general, i obliga, a més, a saber d'un grapat de disciplines afins. Clar, no s'aprofundeix tant, però es dona una visió de conjunt, em sembla, millor que no pas que s'aprofundeixi molt en un sol aspecte (...)

I així ho han considerat tota la seva vida Pau Vila, Josep Iglésies, Salvador Llobet, Lluís Solé Sabarís i Joan Vilà Valentí. Josep Iglésies, però, té una influència del determinisme perceptible en els seus treballs i opinions: tal com diu en l'entrevista que li van fer Maria Dolors Garcia Ramon i Joan Nogué (1987, p. 11-12), Iglésies es declara seguidor dels regionalistes francesos de la primera i segona generació:⁴

“En geografia, que és el que a vosaltres us interessa, efectivament, em considero deixeble de Pau Vila, i a més a més, seguidor, des de la meua modesta possibilitat, dels deixebles francesos de Vidal de la Blache: Blanchard, Demangeon, Bruhnes, Sorre, Allix, Birot i un llarg etcètera. En geografia física el nostre ídol era Emmanuel de Martonne.”

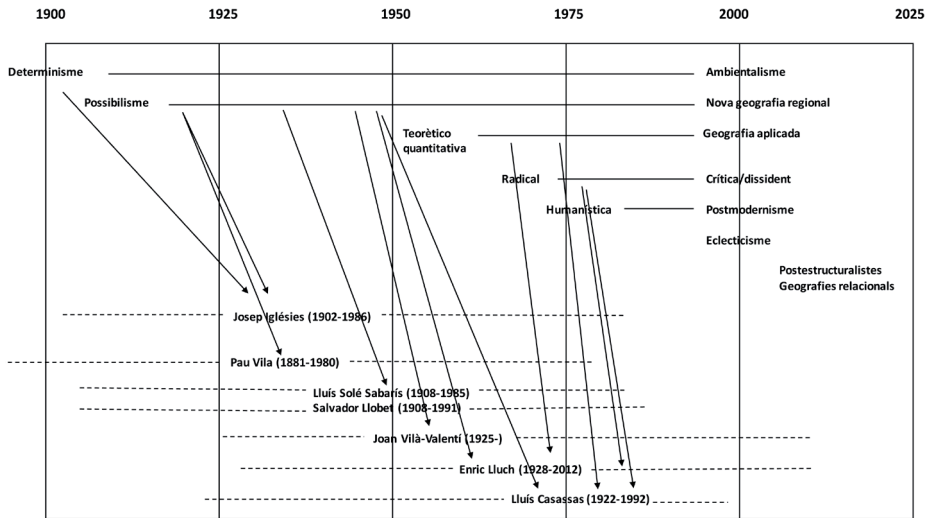
Però remarca que:

“És cert que la història reaprofitava en el que pot la configuració del terreny, i aquesta li posa un condicionament; però la història passa, i les muntanyes, les valls i els rius queden, i són sempre les mateixes a través dels segles. L'home pot burinar una mica l'escorça del planeta, però no pot defugir la influència de la terra i del clima.”

Enric Lluch, professor ajudant del catedràtic Luis García Sainz a la UB entre 1961-1966, any en què fou expulsat per participar a la Caputxinada, i fundador del Departament de Ciències Socials el 1969 a la Universitat Autònoma de Barcelona, i Horacio Capel, deixeble de Joan Vilà Valentí a Múrcia i professor al Departament de Geografia de la UB des de 1966, van ser els introductors de les *noves geografies* a les universitats catalanes on s'impartia geografia (Albet,

4. La primera generació és Paul Vidal de la Blache; la segona, els seus deixebles com Jean Bruhnes, Raoul Blanchard, Albert Demangeon, Emmanuel de Martonne o Pierre Deffontaines; la tercera seria la Pierre George, Paul Claval, Roger Brunet o Georges Bertrand. Els geògrafs de la tercera generació són els que als anys 1970 trenquen amb el model clàssic de les monografies regionals i influencien en Lluís Casassas (Bataillon. 2009; Berdoulay, 1995; Garcia Ramon, 1991; Garcia Ramon, Nogué i Albet, 1992; Robic *et al.*, 2006).

Figura 5. Evolució de la geografia des de principis del segle xx.
Influència dels principals paradigmes en alguns geògrafs catalans

2007; Benach i Carlos, 2016; Urteaga i Casals, 2015). Les primeres generacions de geògrafes i geògrafs sortits de la llicenciatura de geografia de la UB van ser el jove professorat que va crear la geografia del període democràtic (fig. 4).

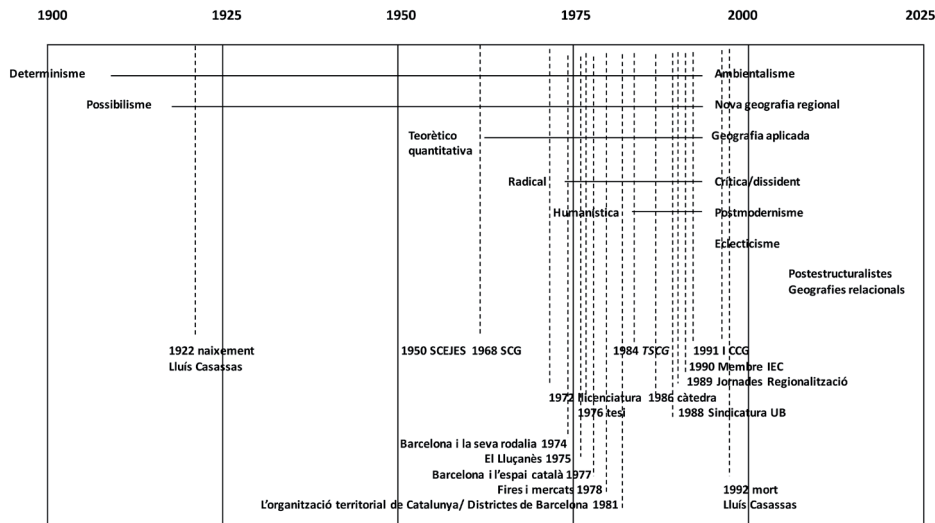
3. L'obra geogràfica de Lluís Casassas i Simó

En la figura 6 es poden veure els principals esdeveniments de la vida i obra geogràfica de Lluís Casassas. Partim, però, de la figura 4 i 5 i del que s'ha escrit en l'apartat anterior: per la seva història personal i la seva edat se'm fa difícil considerar Lluís Casassas un *jove* geògraf amb 50 anys, malgrat que va ser un dels llicenciats de la primera generació de geògrafs de la UB.

Tal com es veu en la figura 6, l'obra geogràfica acadèmica de Lluís Casassas es concentra en un lapse de temps de 20 anys: des que acaba la llicenciatura el 1972 fins a la seva mort el 1992. En aquests 20 anys publica més de 175 textos, entre llibres, capítols de llibres, articles científics, pròlegs, els "Pòrtics" de *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* (TSCG), textos de divulgació... (Mendizàbal, 2000). En aquest apartat, després de fer una visió general de l'obra geogràfica de Lluís Casassas, comentaré tres dels seus llibres.

Lluís Casassas és alumne de Lluís Solé i Sabarís a l'Institut-Escola mentre fa el batxillerat, i és Solé qui li ensenya la metodologia de la geografia regional francesa. Lluís Casassas, després de la Guerra Civil estudia dret a la UB i els cursos comuns de Lletres per lliure, fins que torna a reprendre el curs 1968-69 els estudis de Lletres en la especialitat de Geografia, i acaba la llicenciatura el

Figura 6. Vida i obra geogràfica de Lluís Casassas en relació amb l'evolució de la geografia des de principis del segle xx

1972, any de la primera generació de llicenciades i llicenciats en geografia a la UB. Aquell mateix any entra de professor al Departament de Geografia de la Universitat de Barcelona. Mentre Casassas en va ser alumne, el professorat estava format pel catedràtic Joan Vilà Valentí, Luis M. Albentosa, Maria de Bolòs, Horacio Capel, Salvador Llobet, Tomàs Vidal i la col·laboració de Pierre Deffontaines (Vilà Valentí, 2010).

En el període que no va formar part del món acadèmic universitari, Lluís Casassas va participar i realitzar nombroses activitats intel·lectuals: conferències i cursets en escoles i institucions, la fundació el 1950 de la Societat Catalana d'Estudis Jurídics, Econòmics i Socials (antiga filial de l'Institut d'Estudis Catalans), assisteix a les conferències de la SCG que es realitzaven a casa de Josep Iglésies i hi entra com soci l'any 1968.

El seu pas a la Junta de Govern de la SCG, i sobretot quan en va ser president (1986-1991) va suposar el definitiu assentament de la SCG com una institució activa i amb –un cert– ressò social i científic. L'any 1984, sota la presidència de Salvador Llobet, Lluís Casassas comença a editar els TSCG.⁵ Mentre és president de la SCG, el 1989 es realitzen les Jornades sobre la Regionalització del Territori i els Ens Intermedis (Casassas, 1990) i el 1991 el Primer Congrés

5. En el "Pòrtic" del núm. 4 dels TSCG, Casassas (1985) va escriure que "Hom va dir que en aquest país d'instabilitats endèmiques i de dificultats econòmiques a desdir, fer aparèixer el primer número d'una publicació que es vol periòdica és un acte de valentia; que publicar-ne el segon volum és un acte de confiança i que publicar-ne el tercer ja és consolidar una tradició. Doncs bé, amic lector, a les vostres mans teniu el número 4 de «Treballs de la Societat Catalana de Geografia». Si fem cas de l'esmentada afirmació, ja hem entrat, doncs, en una normalitat tradicional que no voldríem estantissa, ans al contrari, forta i perdurable". En el moment que escric aquest text acaba d'aparèixer el núm. 84, el segon de l'any 2017.

Català de Geografia (SCG, 1991). Aquests tres esdeveniments han estat molt importants per a la SCG i la geografia de Catalunya.

Casassas, en tant que deixeble de Solé i Sabarís i de Pau Vila, va començar la seva vida acadèmica sota la influència del possibilisme de Vidal de la Blache, però ja amb els geògrafs francesos que es poden considerar de la tercera generació.⁶ La seva tesina sobre el Lluçanès de l'any 1972 n'és una mostra (Casassas, 1975). És així com participa en el tercer volum de la *Geografia de Catalunya* dirigida per Lluís Solé i Sabarís (1958-1982) escrivint els capítols sobre el Barcelonès i Barcelona ciutat (Vila i Casassas, 1974b; Casassas, 1974a) i en col·laboració amb Pau Vila *Barcelona i la seva rodalia al llarg del temps* (Vila i Casassas, 1974a). Aquests textos sobre Barcelona de Lluís Casassas i Pau Vila són del tipus de geografia urbana de l'escola possibilista francesa, ja fos més clàssica (Blanchard, 1931), ja fos més moderna (George, 1964). Valerià Paül (2017) analitza molt bé els textos de Vila i Casassas i no cal repetir aquí les seves paraules.

Però tal com es veurà tot seguit, Lluís Casassas adopta altres maneres de fer geografia a partir de les *noves geografies* que arriben a Catalunya des de mitjans dels anys 1960. Lluís Casassas, com moltes altres persones que van estudiar geografia en aquells anys a la UB i que després es van dedicar a la docència i a la recerca, ha prestat atenció a totes les innovacions en geografia, que d'una manera o d'altra han afectat als seus treballs. És a mida que apareixen les *noves geografies* positivistes i radicals a Catalunya a finals de la dècada de 1970 que Casassas va modificant el seu enfocament d'una monografia regional més o menys clàssica com va ser la seva *tesina* sobre el Lluçanès a treballs on hi ha mètodes quantitativs i propostes de geografia del benestar (Casassas i Clusa, 1981a, 1981b) o treballs on hi ha una reflexió crítica (Casassas 1977a). Una anècdota particular: Lluís Casassas em va deixar a mitjans l'any 1988, quan jo començava a fer la tesi doctoral, el seu exemplar de *La région, espace vécu* d'Armand Frémont (1976), un dels treballs ara clàssics de l'aleshores nova geografia humanista.

3.1. *Barcelona i l'espai català*

Ja he escrit més amunt sobre com vaig conèixer el llibre de Lluís Casassas *Barcelona i l'espai català* (1977a). Llegit i consultat sovint, per a mi és un model de com fer una tesi doctoral d'una regió, entenent com a tal el concepte de la geografia possibilista francesa de finals de la dècada de 1960 (Claval, 1968) i principis de la dècada de 1970 (Solé i Sabarís, 1975). Però per la història personal de Lluís Casassas (vegeu el text de David Casassas i Marquès en aquest mateix número de *TSCG* i l'entrevista a Jordi Casassas i Ymbert [Muñoz, 2012]), a *Barcelona i l'espai català* hi ha una clara orientació crítica des de la perspectiva marxista:

6. Vegeu la nota 4.

“Fins ara, el resultat de la política seguida pels governs i pels grossos grups de negocis ha estat l’increment de les diferències «regionals», en el conjunt de l’estat [espanyol], i en el desenvolupament desigual de les comarques catalanes. Aquestes diferències i desigualtats continuen incrementant-se a causa del procés de concentració capitalista: concentració d’inversions, d’empreses, de mà d’obra, i reducció d’espai «útil».

Cada vegada és més esclatant la contradicció entre les parts del territori «útil» per la gran indústria i per la terciarització de la societat, i les àrees abandonades pels grups que dominen la marxa de l’economia; cada vegada són més esclatants les discòrdies entre les àrees superpoblades, on es polaritzen les activitats econòmiques, i les àrees sotmeses a un procés creixent de desertització; cada vegada, doncs, és més evident l’oposició entre l’interès general de la població i els interessos de les forces dominants.” (Casassas, 1977a, p. 7).

Però la perspectiva marxista de Lluís Casassas és *especial*: de la mateixa manera que Casassas deia que, per a ell, *Catalunya dins l’Espanya moderna* de Pierre Vilar (1964) era un exemple excel·lent d’història marxista sense cap cita de Marx, *Barcelona i l’espai català* és un exemple excel·lent de geografia regional marxista sense cap cita de Marx. Així ho explica Joan Vilà Valentí (1994, p. 128):

“quan va presentar la seva tesi doctoral l’any 1976, un membre del tribunal va dir que aquell treball era un manifest (...): les conclusions sorgien al final d’una freda reflexió, però podien ser l’inici d’una acció càlida i viva. (...) [Les conclusions de la tesi doctoral] es convertien en un manifest.”

La tesi doctoral de Lluís Casassas, titulada *El paper de Barcelona en la formació i en l’ordenació del territori de Catalunya* (publicada parcialment a Casassas, 1977a), és una anàlisi de l’estructura territorial de Catalunya i del paper que hi té Barcelona ja que, a diferència d’altres ciutats de la riba mediterrània, com ara Gènova i Atenes, no es llança al mar per fer una política comercial, sinó que es llança a l’interior, per les vies del Llobregat i del Besòs. El paper de Barcelona dins l’estructura territorial de Catalunya es pot resumir en les paraules següents (Casassas, 1977a, p. 308-309):

“Ningú no discuteix, ni pot discutir, el paper dirigent de Barcelona, paper que no ha estat assolit per atzar o per do graciós, sinó per un llarg procés històric del poble català.

Barcelona fou filla de les necessitats dels habitants de Catalunya (necessitats de relació, d’exportació, de defensa, de cultura), però ben aviat fou Barcelona qui contribuï a crear el territori català i a donar-li unitat.

Ningú no pot discutir el paper dirigent a Barcelona, sempre que aquesta segueixi una direcció conjunta encaminada a l’assoliment del bé comú i a fer més viva la consciència col·lectiva.

Per tant, no és el centralisme o paper dirigent barceloní, el que cal combatre (*), sinó l’existència i l’abús d’un poder hegemònic exercit per les classes urbanes dominants. És un poder dimanant de raons socials i, per tant, contingents, i sobreposat a la realitat autèntica de Catalunya. (...)

Ésser el motor d'aquest pensament col·lectiu, d'aquesta meditació històrica ha d'ésser el paper o funció de la ciutat de Barcelona.”

(*) És en aquest sentit que s'aclareix el que s'anunciava abans quan es deia: “No hi ha un centralisme barceloní. Hi ha el domini de les classes dirigents, exercit, moltes vegades, des de Barcelona.”⁷

Una de les coses importants a fer en una tesi doctoral és el marc teòric amb l'anàlisi bibliogràfica que acompanya i sustenta la tesi. Lluís Casassas reflecteix el seu saber en la segona part del llibre, on entre les p. 53-75 reflexiona sobre el concepte *regió* i entre les p. 76-146 fa l'anàlisi bibliogràfica. Aquesta part encara ara la continuo recomanant a l'alumnat a qui tinc la sort d'acompanyar-los mentre fan els seus treballs de recerca, ja que no he trobat cap altre exemple millor que serveixi com model per fer una bona anàlisi bibliogràfica.

Per acabar aquest apartat, em cal citar a Georges Bertrand (1994, p. 119):

“Lluís Casassas a été l'un des premiers géographes à appréhender le phénomène urbain dans sa globalité d'organisation territoriale débordant sur le rural. (...) Si aujourd'hui Lluís Casassas avait un dernier chapitre à écrire ce serait: Barcelone n'est plus dans Barcelone. Barcelone n'est plus dans la Catalogne, Barcelone est devenue une Euro-cité!”

3.2. *Fires i mercats a Catalunya*

Fires i mercats a Catalunya (1978) era considerat per Lluís Casassas, amb aquella ironia que tan bé el caracteritzava, com el llibre ideal per a regalar al metge de capçalera, perquè estava molt ben enquadrat i tenia molts “sants” –les excel·lents fotografies de Jordi Gumí–. Pel format del llibre pot ser un llibre d'obsequi, però no ens hem d'enganyar, ja que, tal com escriu en la justificació (2000, p. 1),

“[no és] un aplegall de dades històriques o numèriques referents als mercats i fires de Catalunya, ni ha volgut ser un recull dels diversos mercats catalans, tant dels que encara es reuneixen setmanalment a les viles i ciutats de les comarques, com dels que han deixat de congriar per carrers i places l'enrenou general. (...) No s'ha pretès, tampoc [fer un llibre] de tipisme llaminer, amarada, alhora, d'un innegable esguard retrospectiu amb un cert sabor de nostàlgia.”

Aquest llibre serveix per fer l'anàlisi geohistòrica de la xarxa urbana de Catalunya i de la seva estructura territorial. *Fires i mercats a Catalunya*, com *Barcelona i l'espai català*, són dos textos fonamentals per a conèixer la seva visió sobre l'organització tenitorial de Catalunya.

Les fires i els mercats no es localitzen a qualsevol lloc, ans a llocs que siguin accessibles i que, per aquesta raó, generen vies de comunicació perquè primer els carros i després els vehicles a motor hi puguin circular per transportar les mercaderies. És conegut que a cap regió del món hi ha de tot: és per aquesta raó que és necessari desplaçar-se i transportar allò que hom necessita des del

7. Lluís Casassas no explicita a quina pàgina és la cita. Es troba a la p. 45 de *Barcelona i l'espai català*.

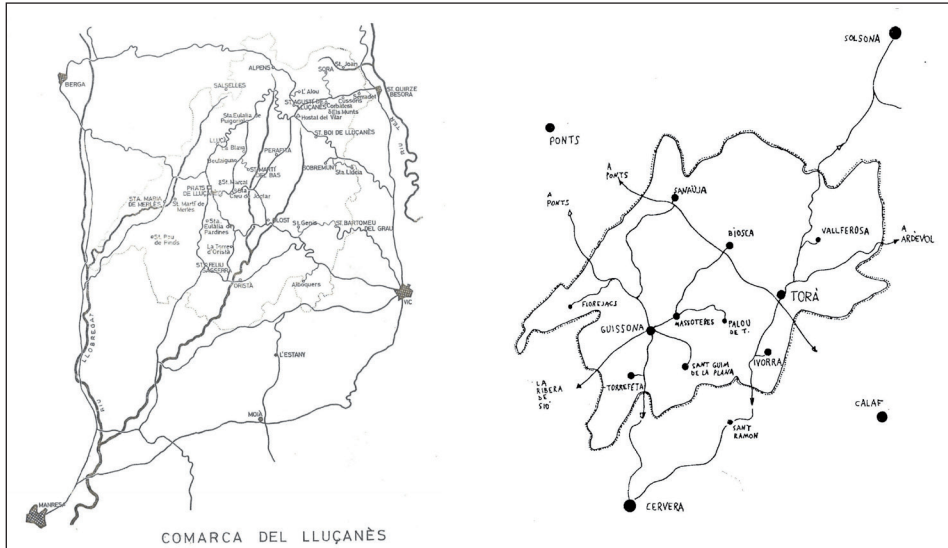
lloc on n'hi ha allà on fa falta. Són aquests “moviments del homes damunt la Terra al llarg del temps” (Casassas, 1988, p. 43) els que construeixen el territori.

Fires i mercats té totes les virtuts i tots els *defectes* d'una part considerable dels textos de Lluís Casassas. Les virtuts es troben en els paràgrafs anteriors. Els defectes? En aquest llibre només hi ha un mapa entre la coberta i la portadeta del llibre; tal com està editat és gairebé il·legible. Com la majoria dels mapes de Lluís Casassas, s'aproxima més a un esquema que no pas a un mapa. Aquests esquemes cartogràfics, malgrat incomplir les normes cartogràfiques (manca d'orientació, d'escala i sovint de llegenda; vegeu la figura 7) i no tenir gaire precisió ni exactitud, eren prou explícits i servien per a il·lustrar el *funcionament* del territori estudiat.

Figura 7. Dos esquemes cartogràfics de Lluís Casassas: el Lluçanès i la regió de Torà

El Lluçanès

Torà, cruïlla de camins antics:
de Cervera a Solsona i de Calaf al Segre

Font: Casassas, 1975, p. 7 i dossier preparat per Lluís Casassas per la sortida d' estudi que la Societat Catalana de Geografia va realitzar el 10 de desembre de 1988 a l'alt Anoià i a la vall del Riubregós

L'altre defecte és que la bibliografia utilitzada no sempre apareix citada: a *Fires i mercats a Catalunya* hi ha 63 autors citats però moltes de les seves obres no apareixen en les 78 notes a peu de pàgina... Per no haver, no hi ha una bibliografia final: *Fires i mercats a Catalunya* és tot al contrari del que he lloat de *Barcelona i l'espai català*. En alguns (molts?) dels seus textos cita a un nombre important d'autors però sense una bibliografia ben citada al final o en notes a peu de pàgina. I com tampoc s'autocita, és molt difícil saber quins dels seus textos ha utilitzat per a fonamentar el seus treballs.⁸

8. És molt recomanable llegir la ressenya que va fer l'antropòleg Jesús Contreras (1980) de *Fires i mercats a Catalunya*, ja que és una visió positiva però crítica des d'una altra disciplina de les ciències socials.

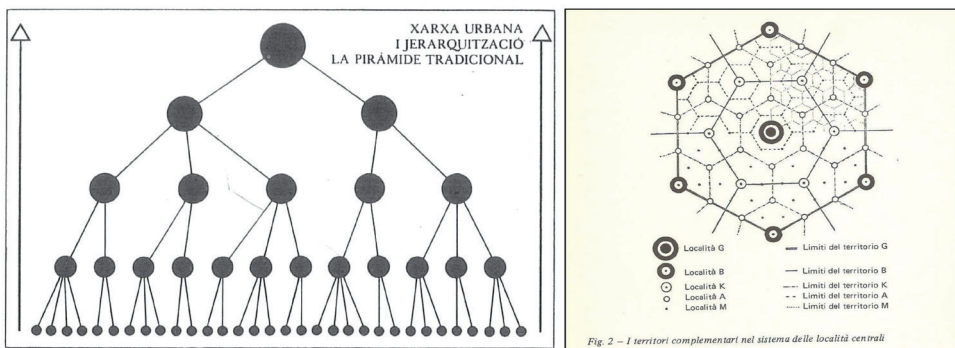
3.3. L'organització territorial de Catalunya

El tercer llibre que cal citar és, òbviament per qui coneix a Lluís Casassas, el que va fer amb Joaquim Clusa titulat *L'organització territorial de Catalunya* (1981a), on hi ha moltes idees per entendre la Catalunya de principis de la dècada de 1980, però també de l'actualitat (Burgueño, 2003b; Clusa, 2003). I per a mi són les p. 154-155 on apareixen les dues principals idees.

Primera idea: Catalunya ha deixat ser un territori organitzat per una jerarquia clara i homogènia (en podríem dir *christalleriana*; fig. 8). És la Catalunya que analitzen els membres de la *Comissió d'estudi de l'estructura comarcal de Catalunya*, presidida de fet per Pau Vila entre octubre de 1931 i febrer de 1933 i que proposen el mapa de les 38 comarques i 9 regions. Casassas i Clusa (1981a, p. 154) defineixen l'estructura territorial de Catalunya existent en el temps de la Comissió de la manera següent:

“La piràmide tradicional urbana era reflex d'una jerarquització ben simple; els nuclis de població (...) es relacionaven directament amb els seus caps de rodalia (...) Aquestes poblacions depenien dels caps de comarca (...) que hom considerava, funcionalment i jeràrquicament, del mateix nivell. Les comarques s'agrupaven en regions el cap de les quals disposava de serveis més generals que no es trobaven en els esglaons més inferiors (...) El vèrtex de la piràmide era Barcelona.”

Figura 8. La xarxa urbana *christalleriana* de la Catalunya de 1931

Font: Casassas i Clusa, 1981a, p. 155; Christaller, 1980, p. 100

Aquesta estructura tradicional havia desaparegut l'any 1981: entre 1940 i 1975 va haver un creixement explosiu de la població a Catalunya (de 2.890.000 habitants a 5.662.000); que només entre el 1960 i el 1975, el saldo migratori va ser de més de 950.000 persones; que tot aquest creixement demogràfic es va concentrar principalment a Barcelona i la seva rodalia; que entre 1950 i 1975 es va produir la darrera migració numèricament important del camp català a les zones urbanes, la qual cosa va fer aparèixer aquell concepte de “comarques a tancar”; que aquesta concentració demogràfica va anar acompanyada de la concentració en les inversions i en la creació de les noves empreses també a

Barcelona i al seu voltant, mentre que la resta de Catalunya s'anava esllanguint i es convertia en la "Catalunya del silenci" (Casassas, 1977a, p. 18-20).

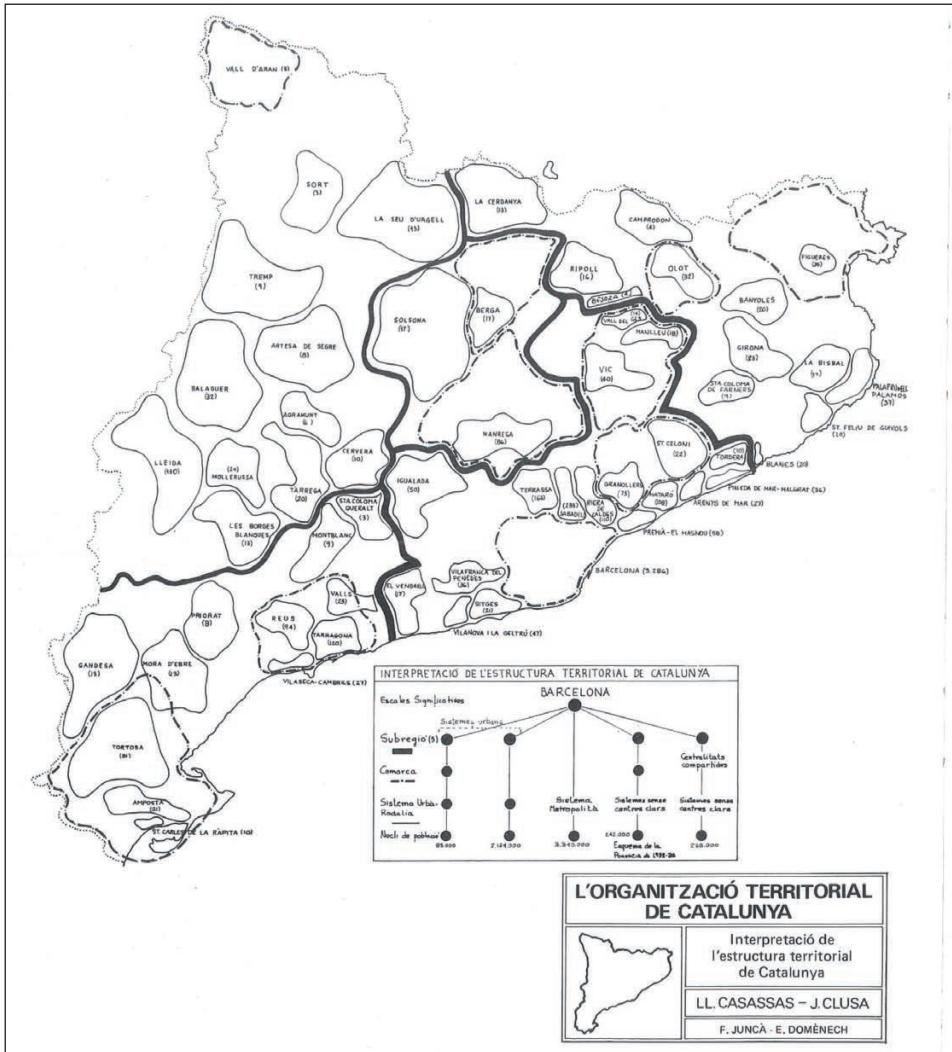
I aquí apareix la *segona idea*: Catalunya passa d'una jerarquia homogènia en tot el territori a tenir una organització amb formes i estructures territorials múltiples i diverses. Per a Casassas i Clusa, les ciutats reals de Catalunya presenten un aspecte ben diferent al de la ciutat tradicional, entesa com un nucli compacte de cases, amb carrers i places. Les ciutats reals presenten sectors urbans, sectors industrials, sectors pagesos i espais lliures amb plena interdependència. La ciutat, sovint, té diversos nuclis de població separats físicament els uns dels altres, però relacionats entre si per motius de treball, de lleure, de cultura, de sanitat, de comerç... Casassas i Clusa assenyalen que aquestes relacions són de base diària, constants i intenses. A partir d'aquestes ciutats reals, descriuen el funcionament del territori català. Casassas i Clusa (1981a, p. 155) mostren que a la Catalunya d'aquell moment es poden trobar *sistemes urbans clars*, unitats en què és determinant l'existència d'una ciutat de més de deu mil habitants i que tenen unes relacions diàries de residència-treball significatives; àmbits sense centres clars, unitats en les quals no apareix un centre aglutinant, però on la seva cohesió ve donada per motius històrics o psicològics; *territoris d'estructura comarcal*, que són les entitats en què hi ha un nucli que és la capital, i on la resta de nuclis mantenen amb la capital pròpia una relació feble però directa, i anterior a qualsevol altre tipus de relació amb nuclis de fora de l'àmbit comarcal; *subsistemes metropolitans*, que són les unitats incloses dins els sistemes metropolitans i que mantenen relacions de residència-treball i de serveis amb les respectives capitals (fig. 9).

D'aquestes dues idees sorgeix la proposta d'organitzar Catalunya en municipals, unitats territorials que vénen definides per ser un conjunt de nuclis de població dins dels quals es produeixen relacions humanes quotidianes i que són les veritables ciutats de Catalunya. Casassas i Clusa proposen les municipals com l'únic esglaó de govern local autònom a Catalunya, que tenen totes les competències d'administració local i que són el resultat d'una anàlisi acurada del territori de Catalunya. Els criteris de delimitació de les municipals són els següents: existència d'un àmbit territorial significatiu de relacions quotidianes, distàncies que no superen els sis quilòmetres entre els nuclis de població compactes i uns mínims de població de deu mil habitants sempre que sigui possible.

Lluís Casassas, en les seves classes, sovint posava com exemple d'organització territorial la República Socialista Federativa de Iugoslàvia (1963-1991). Tal com va escriure Juan Manuel García Ferrer (1992, p. 80):

“Las atroces noticias que llegan estos días y hace ya –!ay!– bastante tiempo desde lo que fuera Yugoslavia, ha aportado al conocimiento común la existencia de una compleja trama de etnias, repúblicas, comunidades autónomas. La destreza con la que la gente habla de Bosnia-Herzegovina, Croacia, Eslovenia, Serbia, Kosovo... habría sorprendido hace tan sólo unos años, a no ser que el que hablase hubiera vivido y estudiado en los años 20 y 30... o hubiese sido discípulo de Lluís Casassas.

Figura 9. Interpretació de l'estructura territorial de Catalunya segons Lluís Casassas i Joaquim Clusa

Font: Casassas i Clusa, 1981a, p. 154

En otra de esas clases magistrales, esta vez de «Países Mediterráneos», hará unos diez años Lluís Casassas había dibujado un mapa y, aprovechando la «mediterraneidad» de la zona, desgranado toda una disertación que partiendo de los condicionantes físicos (el kárstico litoral, las estribaciones alpinas en Eslovenia...) llegaba a pintar un mosaico administrativo-étnico en difícil equilibrio. Últimamente esperaba y la ocasión propicia —una salida de la Societat, por ejemplo— para conocer su opinión sobre unos hechos dramáticos que no le debieron dejar en absoluto indiferente... Ya no podrá ser.”

El federalisme iugoslau que tan agradava a Lluís Casassas el podem relacionar amb el federalisme republicà espanyol (essencialment català) de Francesc Pi i

Margall i Valentí Almirall (Molas, 1988; Nadal, 1987, p. 55-91). Recordem aquella paraula que sovint utilitzava Lluís Casassas: *sinal·lagmàtic*, que vol dir que en una relació hi ha drets i deures recíprocs, i que és el que defensen Almirall i Pi i Margall. Isidre Moles (1988, p. 83) diu que Pi i Margall “és més partidari del poder al municipi que el poder a la província”. La proposta de Casassas i Clusa volia “reforçar els ajuntaments i els àmbits reals de la vida política; la seva proposta era, doncs, profundament municipalista” (Burgueño, 2003a, p. 122).

Vaig tenir la sort que el meu primer curs com alumne de Lluís Casassas a la UB coincidís amb la publicació de *L'organització territorial de Catalunya*. Les sortides que vam fer aquells anys 1982-1984 van ser una reflexió contínua sobre la *nova* estructura territorial de Catalunya i la seva possible organització administrativa en municipalies. La passió amb què ens explicava els territoris i paisatges de Catalunya amb aquestes noves aportacions ens van ser –i ho continuen sent– molt útils en tant que alumnes i deixebles.

4. Reflexions finals

Torno a parlar de mi: és per tot el que he escrit fins aquí que em considero alumne i deixeble de Lluís Casassas i Simó –i encara ho soc–. I no en soc l'únic. Lluís Casassas va aconseguir crear un grup dinàmic i canviant en el temps de geògrafes i geògrafs que vam tenir la possibilitat de treballar amb ell en tant que col·legues i sense jerarquies, excepte les òbvies derivades del seu mestratge, i que ens podem anomenar *casassians*. Exemples de treballs d'aquest grup són una geografia de Catalunya de divulgació (Casassas *et al.* 1984), la monografia sobre l'Alt Penedès (Casassas *et al.* 1991), la participació en el llibre sobre el túnel del Cadí (Bolòs, 1983a) o la participació en la *Geografia General de Catalunya* (Bolòs, 1983b). Amb la mort el juny de 1992, Lluís Casassas no va poder realitzar una nova aportació sobre *L'organització territorial de l'administració pública de Catalunya*, projecte encarregat l'any 1991 pel director del Gabinet d'Estudis de la Diputació de Barcelona, Rafael Pujol i Marigot. Però Rafael Pujol i Marigot va demanar als seus deixebles i col·legues si el volíem continuar, així que aquest treball possiblement sigui l'aportació científica més destacada feta en conjunt per aquest grup de *casassians*. Reprodueixo tot seguit part de la nota 1 que apareix a Lluís Casassas i Jordi Casassas (2009, p. 337):

“Arran d'aquest encàrrec, Lluís Casassas va formar aquell mateix any [1991] un equip redactor constituït pels geògrafs: Enric Bertran i González, Jesús Burgueño i Rivero, Jordi Cortès i Rodríguez, Montserrat Cuxart i Tremps, Enric Mendizàbal i Riera, Francesc Nadal i Piqué, i Roser Serra i Coma. Després de la mort de Lluís Casassas i Simó, el juny de 1992, es va fer càrrec de la direcció del treball el seu fill, el catedràtic d'Història Contemporània Jordi Casassas i Ymbert. Per la seva part, Francesc Nadal va passar a realitzar tasques de coordinador científic i Enric Mendizàbal de secretari tècnic. L'equip redactor va comptar, per a l'elaboració

d'aquest estudi i per a la realització de la seva proposta, amb la col·laboració del geògraf Jaume Font i Garolera, així com la del jurista Joaquim Mir i Bagó. També va comptar amb informes externs realitzats pels professors d'Hisenda Pública, Ezequiel Baró i Núria Bosch; pels catedràtics de Dret Administratiu Joaquín Tornos Mas i Tomàs Font i Llobet; així com de l'Equip d'Anàlisi Política, integrat pels següents professors i membres del Departament de Ciència Política i Dret Públic de la Universitat Autònoma de Barcelona: Joan Subirats, Joan Font, Agustí Bosch, Ricard Gomà i Quim Brugué. Finalment, l'any 1994 l'equip redactor va lliurar al Gabinet d'Estudis de la Diputació de Barcelona el seu treball, en dos volums amb un total de 854 pàgines."

Finalment, aquest grup d'alumnes, deixebles i col·legues som membres de la SCG, que ha estat i és el nostre punt de trobada habitual, i hem format part de la Junta de Govern acompanyant a Lluís Casassas fins el juny de 1992. El fet d'haver mantingut i continuat amb més o menys encert la SCG fins l'actualitat, en una part important és gràcies a aquest grup de *casassians*. I aquesta és, per a mi sense cap mena de dubte, la nostra aportació més important a la geografia catalana.

Com és obvi, ara no puc parlar amb Lluís Casassas ni preguntar la seva opinió sobre multitud d'esdeveniments, de llibres, d'idees que han aparegut i succeït des de la seva mort el juny de 1992. Però les relectures dels seus textos m'ajuden a interpretar la Catalunya i el món actual. Lluís Casassas i Simó m'acompanya en l'habitació de casa meua on normalment treballa i tinc una part dels *meus* llibres de geografia (fig. 10). En un suro amb algunes imatges i papers és on es troba Lluís Casassas, amb la seva mirada i somriure irònic i sorneguer darrera del bigoti, tal com va dir el seu amic i col·lega Georges Bertrand (1994, p. 117) en l'homenatge que se li va retre el dia 11 de juny de 1993 a l'Institut d'Estudis Catalans:

"Si l'homme n'est plus il reste la figure. Cette haute silhouette sombre et massive, devenue avec le temps légèrement voutée mais toujours ferme. Ce verbe haut, cette moustache batailleuse. Plein de cette vitalité et de cette convivialité catalanes qui réchauffent le cœur."

Nuccio Ordine (2017, p. 12-13) escriu que:

"La missió principal d'un bon professor hauria de ser reconduir l'escola i la universitat a la seva funció essencial: no la de produir fornades de diplomats i graduats, sinó la de formar ciutadans lliures, cultes, capaços de raonar de manera crítica i independent."

Aquesta era la universitat de què vaig gaudir quan era estudiant i tenia de *mestre* a Lluís Casassas. Perquè, en paraules de Josefina Gómez Mendoza (2002, p. 144), Lluís Casassas va ser: "uno de los geógrafos más «disidentes» al menos más «heterodoxos» que yo he tenido el honor de tratar en la geografía española, también uno de los más clarividentes y honestos." I en paraules d'Enric Bertran (1992, p. 34):

Figura 10. L'habitació de casa meva on treballo

“La petja deixada pels homes bons en el seu pas per la vida –i Lluís Casassas era abans de tot un home bo–, serveix per a què no morin mai en el record. Això és ben cert. Però, no ho és menys que també serveix per trobar-los més a faltar. Només ens resta un consol: la sort d’haver-lo conegut, el goig d’haver pogut aprendre’n, l’orgull d’haver estat els seus amics, l’honor d’haver-li donat la mà.”

Per això voldria ser com Lluís Casassas, una persona bona, un bon geògraf, un bon mestre. Tal com va escriure Josep Ignasi Augé (1992, p. 59 i 60), Lluís Casassas va ser el nostre “professor més lúcida, més irònic, més savi. (...) Per a ell va aquest record; al mestre, al geògraf, a l’home”.

Bibliografia

- ALBET, Abel (2017). “Introducció. Enric Lluch i Martín: una introducció a la seva obra escrita”, dins: Abel ALBET [ed.]. *Enric Lluch i Martín: l’obra escrita*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia, p. 13-36.
- AUGÈ i PRAT, Josep Ignasi (1992). “Al mestre”. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* [Barcelona], núm. 33-34, p. 59-60.
- BATAILLON, Claude (2009). *Géographes Génération 1930 à propos de Roger Brunet, Paul Claval, Olivier Dollfus, François Durand Dastès, Armand Frémont et Fernand Verger*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes (Espace et Territoires).
- BENACH, Núria; Ana Fani Alessandri CARLOS (2016). *Horacio Capel. Pensar la ciudad en tiempos de crisis*. Barcelona: Icaria (Espacios críticos, 7).
- BENEJAM, Pilar; MONTSERRAT LLORENS; ROSA ORTEGA; JOAN ROIG; J. M. VEGARA (1977). *Geografía humana y económica del mundo actual. Intercambio*. Barcelona: Vicens-Vives.

- BERDOULAY, Vincent (1995). *La formation de l'école française de géographie*. París: Comité des travaux historiques et scientifiques (CTHS Format, 17).
- BERTRAN i GONZÁLEZ, Enric (1992). “Lluís Casassas i Simó, mestre”. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* [Barcelona], núm. 33-34, p. 31-34.
- (2017). “Recordança del 25è aniversari del traspàs de Lluís Casassas, notícia de l'acte celebrat a la SCG (12 de desembre de 2017)”. *Obrador Obert. El butlletí digital de la SCG*, <http://scg.iec.cat/Scg9/Scg92/S92441.htm> (consultat 17/12/2017).
- BERTRAN i GONZÁLEZ, Enric; Montserrat CUXART i TREMP; ENRIC MENDIZÀBAL i RIERA (2001). “La Societat Catalana de Geografia (SCG), una història que comença el 1935”, dins Antoni ROCA [ed.]. *L'aportació cultural i científica de l'Institut d'Estudis Catalans (1907-1997)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 9-13.
- BERTRAND, Georges (1994). “Lluís Casassas et sa projection scientifique vers l'exterieur”, dins: *Anuari IEC Curs 1991-1992*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 117-120.
- BLANCHARD, Raoul (2009). “Un mètode de geografia urbana”. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya. Club Alpi Català* [Barcelona], vol. XLI, núm. 428, p. 17-37.
- BOLÒS, Maria de [dir.] (1983a). *L'Eix del Llobregat i el Túnel del Cadí*. “Les comunicacions” (Lluís Casassas en col·laboració amb Enric Bertran, p. 194-218); “El món rural” (en col·laboració amb Montserrat Cuxart, p. 219-240); “Les indústries” (en col·laboració amb Rosa Sancho, p. 241-260); “El turisme” (en col·laboració amb Vicent Ortuño, p. 261-292); “Les comunicacions. Cerdanya” (en col·laboració amb Enric Bertran, p. 362-365) “Les activitats agropecuàries. Cerdanya” (en col·laboració amb Montserrat Cuxart, p. 367-375); “Les indústries. Cerdanya” (en col·laboració amb Rosa Sancho, p. 376-378); “El turisme. Cerdanya” (en col·laboració amb Vicent Ortuño, p. 379-383). Barcelona: Universitat de Barcelona.
- [dir.] (1983b). *Gran Geografia Comarcal de Catalunya. Geografia General*. “Les ciutats” (Lluís Casassas en col·laboració amb Enric Bertran, p. 10-79); “Barcelona” (en col·laboració con Montserrat Cuxart, p. 82-129) “Les divisions administratives” (en col·laboració amb Francesc Nadal, p. 382-412). Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, vol. 18.
- BURGUEÑO, Jesús (2003a). *Història de la divisió comarcal*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- (2003b). “Les aportacions de Lluís Casassas en el debat actual de l'organització territorial de Catalunya”. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* [Barcelona], núm. 56, p. 148-154.
- CAPEL, Horacio (1976). “La geografia espanyola tras la Guerra Civil”. *GeoCrítica. Cuadernos críticos de geografia humana* [Barcelona], núm. 1.
- (2009). “Pierre Deffontaines y el desarrollo de la geografia humana”. *Biblio 3W Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales* [Barcelona], vol. XIV, núm. 810.
- CASASSAS i SIMÓ, Lluís. (1974a). “El Barcelonès i Barcelona ciutat V. La metròpoli actual i les seves funcions”, dins: SOLÉ i SABARÍS, Lluís [dir.]. *Geografia de Catalunya. v.3 Geografia comarcal*. Barcelona: Aedos, p. 641-686.
- (1974b). “Notes per l'estudi del pensament geogràfic a Catalunya”, dins: *Homenaje a María de los Ángeles Ferrer Sensat*. Barcelona: Instituto Infanta Isabel de Aragón, p. 117-124
- (1975). *El Lluçanès. Evolució entre 1950 i 1970*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.
- (1976). “De les excursions a l'Institut-Escola”, dins *Grans Temes l'Avenç. L'Institut-Escola: 1932-1939. Un fructífer assaig per al segon ensenyament*. Barcelona: l'Avenç, p. 48-54
- (1977a). *Barcelona i l'espai català. El paper de Barcelona en la formació i en l'ordenament del territori de Catalunya*. Barcelona: Curial, [Biblioteca de cultura catalana, 30].
- (1977b). “Pau Vila en l'evolució de la geografia catalana”, dins: Pau VILA. *La divisió territorial de Catalunya*. Barcelona: Curial (Biblioteca de Cultura Catalana 31), p. 5-24.
- (1978). *Fires i mercats a Catalunya*. Barcelona: Edicions 62 [reeditat per la SCG l'any 2000].
- (1985). “Pòrtic”. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* [Barcelona], núm. 4, p. 5-10.
- (1988). “L'organització teritorial de Catalunya. El cas del Solsonès-Cardener”. *Cardener. Revista d'Investigació* [Cardona], núm. 5, p. 35-58.

- CASASSAS i SIMÓ, Lluís [ed.] (1989). *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 19 [monogràfic dedicat a la història de la SCG amb articles i notes de Lluís Casassas, Lluís Solé i Sabarís, Josep Iglésies i Salvador Llobet].
- [dir.] (1990). *La regionalització del territori i els ens intermedis*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- CASASSAS i SIMÓ, Lluís; ENRIC BERTRAN; Montserrat CUXART; Vicent ORTUÑO; Rosa SANCHO (1984). *Per la coneixença geogràfica de Catalunya*. Barcelona: Rosa Sensat-Edicions 62.
- CASASSAS i SIMÓ, Lluís; Jordi CASASSAS i YMBERT [ed.] (2009). “L’organització territorial de l’administració pública de Catalunya. Resum de “La Proposta” (informe lliurat a la Diputació de Barcelona l’any 1994)”. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* [Barcelona], núm. 67-68, p. 337-365.
- CASASSAS i SIMÓ, Lluís; Joaquim CLUSA (1981a). *L’organització territorial de Catalunya*. Barcelona: Publicacions de la Fundació Jaume Bofill (Temes bàsics, 5).
- (1981b). *L’organització territorial i administrativa de Barcelona. Funcions i àmbits de descentralització*. Els nous districtes. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- CASASSAS i SIMÓ, Lluís [dir.]; ENRIC MENDIZÀBAL [COORD.]; Ramon ARRIBAS; ENRIC BERTRAN; Montserrat CUXART (1991). *L’Alt Penedès. Una comarca als confins metropolitans*. Barcelona: Caixa de Catalunya (Catalunya comarcal).
- CASASSAS i YMBERT, Jordi (2005). *El temps de la nació. Estudis sobre el problema polític de les identitats*. Barcelona: Proa (La mirada social, 68).
- (2017). *La voluntat i la quimera. El noucentisme català entre la Renaixença i el marxisme*. Barcelona: Pòrtic.
- CHRISTALLER, Walter (1980; or. 1933). *Le localita centrali della Germania meridionale. Un’indagine economico-geografica sulla regolarità della distribuzione e dello sviluppo degli insediamenti con funzonà urbane*. Milà: Franco Angeli.
- CLAVAL, Paul (1968). *Régions, nations, grands espaces. Géographie générale des ensembles territoriaux*. París: Éditions Génin (Collection de géographie économique et sociale, 1).
- CLUSA, Joaquim (2003). “La vigència de les idees de Lluís Casassas als deu anys de la seva mort: les municipals són encara un model de referència possible”. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* [Barcelona], núm. 56, p. 130-147.
- CONTRERAS, Jesús (1980). “Lluís Casassas i Simó. Fires i Mercats a Catalunya”. *Quaderns de l’Institut Català d’Antropologia* [Barcelona], núm. 1, p. 128-131.
- DOMÈNECH i DOMÈNECH, Salvador (1998). *L’Institut-Escola de la Generalitat i el doctor Josep Estalella*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, (Biblioteca Abat Oliba, 197).
- DUBY, Georges (2015). *Mes ego-histoires*. París: Gallimard.
- FRÉMONT, Armand (1976). *La région, espace vécu*. París: Presses Universitaires de France (SUP. Le Géographe, 19).
- GARCÍA FERRER, Juan Manuel (1992). “De cómo llegaron las vacas a la Argentina, de la locura yugoslava, de la geografía en Machado y de una modesta proposición, supongo que inviable, de Lluís Casassas”. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* [Barcelona], núm. 33-34, p. 79-81.
- GARCIA RAMON, Maria Dolors [ed.] (1985). *Teoría y método en la geografía humana anglosajona*. Barcelona: Ariel (Ariel Geografia).
- (1991). “Tendències recents del pensament geogràfic a Catalunya”, dins *Primer Congrés Català de Geografia. II Ponències*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia, p. 21-31.
- GARCIA RAMON, Maria Dolors; Joan NOGUÉ (1987). “Josep Iglésies i la geografia catalana”. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* [Barcelona], núm. 12, p. 11-16.
- (1993). “La pràctica de la geografia en Lluís Casassas i Simó”, dins *Professor Lluís Casassas / Geografia i territori*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona (Homenatges, 9), p. 263-274.

- GARCIA RAMON, Maria Dolors; Joan NOGUÉ; Abel ALBET (1992). *La práctica de la geografía en España (1940-1990). Innovación metodológica y trayectorias individuales en la geografía académica española*. Vilassar de Mar: Oikos-tau (Estudios Geográficos).
- GEORGE, Pierre (1964). *Compendio de geografía urbana*. Barcelona: Ariel (Economía y Sociedad, 6).
- GÓMEZ MENDOZA, Josefina (2002). “Disidencia y geografía en España”. *Documents d’anàlisi geogràfica* [Bellaterra], núm. 40, p. 131-152.
- JOHNSTON, R. J. (1983). *Geography and Geographers. Anglo-American Human Geography since 1945*. Londres: Edward Arnold.
- KUHN, Thomas S. (1982; ed. or. 1969). *La estructura de las revoluciones científicas*. Mèxic DF: Fondo de Cultura Económica (Breviarios, 213).
- LÉVY, Jacques (1995). *Egogéographies. Matériaux pour une biographie cognitive*. París: L’Harmattan (Géotextes).
- LLOBET, Salvador (1980). “Els primers temps de Pierre Deffontaines a casa nostra”. *Revista de Geografia* [Barcelona], vol. 14, núm. 1-2, p. 13-16.
- LUCH, Enric (1961). “Ciència geogràfica”, dins: Ferran SOLDEVILA [ed.]. *Un segle de vida catalana (1814-1930)*. Barcelona: Alcides, p. 328-330, 666-669, 989-994 i 1493-1500. Reproduït dins: Abel ALBET [ed.] (2017). *Enric Lluç i Martín: l’obra escrita*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia, p. 39-55.
- LUNA, Antoni; Enric MENDIZÀBAL (2004). “Geography in Catalonia”. *Belgeo* [Brusel·les], 1, p. 45-57.
- MARFANY, Joan Lluís (2017). *Nacionalisme espanyol i catalanitat (1789-1859): cap a una revisió de la Renaixença*. Barcelona: Edicions 62 (Llibres a l’abast, 436).
- MATA, Marta; Pilar BENEJAM (1987). *Marta Mata, Pilar Benejam / conversa transcrita per Xavier Febrés*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona/Laia, (Diàlegs a Barcelona, 19).
- MENDIZÀBAL, Enric (1993). “Lluís Casassas i Simó (1922-1992): geògraf i humanista”. *Documents d’Anàlisi Geogràfica* [Bellaterra], núm. 23, p. 97-110.
- (2000). “Una aproximació a l’obra publicada de Lluís Casassas i Simó (1922-1992)”, dins Lluís CASASSAS. *Fires i mercats a Catalunya*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia, p. XI-XXVIII.
- (2009). “Aproximació a la geografia històrica i cultural dels paisatges de Catalunya”. *Cercles. Revista d’història cultural* [Barcelona], núm. 12, p. 104-128.
- MENDIZÀBAL, Enric; Abel ALBET (2005). “Una aproximació a la geografia als Països Catalans (1985-2005)”. *Afers. Fulls de recerca i pensament* [Catarroja], núm. 50, p. 153-175.
- MOLAS, Isidre (1988). “Francesc Pi Margall: democràcia i federalisme” i “Valentí Almirall: el catalanisme liberal”, dins: Albert BALCELLS [ed.]. *El pensament polític català (del segle XVIII a mitjan segle XX)*. Barcelona: Edicions 62 (Estudis i documents, 42), p. 75-85 i 107-127.
- MUÑOZ, Josep M. (2012). “Jordi Casassas. El llegat d’una dictadura”. *L’Avenç* [Barcelona], núm. 381, p. 19-29.
- NADAL, Francesc (1987). *Burgueses, buròcratas y territorio. La política territorial en España del siglo XIX*. Madrid: Instituto de Estudios de Administración Local.
- NOGUÉ, Joan; Mireia BELL (1991). “Salvador Llobet i la geografia catalana”. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* [Barcelona], núm. 30, p. 7-18.
- OLIVERAS i SAMTIER, Josep (2017). “Joan Palau Vera, pedagog i geògraf (1875-1919)”. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* [Barcelona], núm. 83, p. 235-239.
- ORDINE, Nuccio (2017). *Clàssics per a la vida. Una petita biblioteca ideal*. Barcelona: Quaderns Crema (Biblioteca Mínima, 206).
- PAÛL, Valerià (2017). “El paisatge en la *Geografia de Catalunya* de l’editorial Aedos: algunes lectures interpretatives”. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* [Barcelona], núm. 83, p. 137-171.

- ROBIC, Marie-Claire [coord.]; Cyril GOSME; Didier MENDIBIL; Olivier ORAIN; Jean-Louis TISSIER (2006). *Couvrir le monde. Un grand xxè siècle de géographie française*. París: Association pour la diffusion de la pensée française.
- SOCIETAT CATALANA DE GEOGRAFIA (1991). *Primer Congrés Català de Geografia. 4 vols. 1. Conferències 2. Ponències 3a i 3b Comunicacions*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia.
- SOLÀ, Pere (2011). *Educació i societat a Catalunya. Una sinopsi històrica*. Vic/Lleida: Eumol/Pagès (Biblioteca d'Història de Catalunya, 12).
- SOLÉ i SABARÍS, Lluís [ed.] (1958-1982). *Geografia de Catalunya. v.1 Geografia general. v.2 Geografia comarcal. v.3 Geografia comarcal – 2. v.4 Bellesa geogràfica. Glossari geogràfic. Índex toponomàstic dels vols. I-III*. Barcelona: Aedos.
- SOLÉ i SABARÍS, Lluís (1975). “Sobre el concepte de regió geogràfica i la seva evolució” dins: SOCIETAT CATALANA DE GEOGRAFIA. *Miscel·lània Pau Vila. Biografia, bibliografia, treballs d'homenatge*. Granollers: Montblanc-Martín (Monografies locals. Sèrie B, 13), p. 413-476.
- TORT i DONADA, Joan (2001). “Notes sobre l’aportació de la Societat Catalana de Geografia a la geografia catalana (1935-1991)”, dins Antoni ROCA [ed.]. *L'aportació cultural i científica de l'Institut d'Estudis Catalans (1907-1997)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 15-26.
- URTEAGA, Luis; Vicente CASALS [ed.] (2015). *Horacio Capel, geógrafo*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona (Homenatges, 50).
- VILA, Pau (1977). *La divisió territorial de Catalunya. Volum primer de Selecció d'escrits de geografia*. Barcelona: Curial (Biblioteca de Cultura Catalana, 31).
- (1978). *Aspectes geogràfics de Catalunya. Volum segon de Selecció d'escrits de geografia*. Barcelona: Curial (Biblioteca de Cultura Catalana, 32).
- VILA, Pau; Lluís CASASSAS (1974a). *Barcelona i la seva rodalia al llarg del temps*. Barcelona: Aedos (Enciclopèdia Catalana Aedos).
- (1974b). “El Barcelonès i Barcelona ciutat IV. L'etapa industrial moderna: evolució econòmica i urbana”, dins Lluís SOLÉ i SABARÍS [ed.] (1974). *Geografia de Catalunya. v.3 Geografia comarcal*. Barcelona: Aedos, p. 609-641.
- VILÀ VALENTÍ, Joan (1980). “*In memoriam: l'œuvre géographique de Pierre Deffontaines*”. *Revista de Geografia* [Barcelona], vol. 14, núm. 1-2, p. 5-12.
- (1994). “La personalitat humana i científica de Lluís Casassas”, dins: *Anuari IEC Curs 1991-1992*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 121-131.
- (2010). “Els ensenyaments en geografia”, dins: Josep Maria FULLOLA PERICOT; Francisco GRACIA ALONSO; Jordi CASASSAS i YMBERT [ed.]. *La Universitat de Barcelona. Libertas perfundet omnia luce. Història dels ensenyaments (1450-2010)*. Publicacions de la Universitat de Barcelona, p. 128-135.
- VILAR, Pierre (1964). *Catalunya dins l'Espanya Moderna. Recerques sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals. Vol. I Introducció. El medi natural; vol. II El medi històric; vol. III Les transformacions agràries del segle XVIII català; vol. IV La formació del capital comercial*. Barcelona: Edicions 62 (Estudis i Documents 1, 2, 3 i 4).

Agraïments

Agraïxo la col·laboració implícita i explícita dels i de les col·legues i, malgrat això, amigues i amics del Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona, com també del Grup de Recerca en Àrees de Muntanya i Paisatge (GRAMP) i, especialment, d'Abel Albet, company de despatx amb qui comparteixo, entre moltes altres coses, l'interès per la història de la geografia. També vull agrair a Enric Bertran la revisió acurada del text en els seus aspectes formals i de contingut, revisió en la que també han participat Jesús Burgueño i David Casassas i Marquès. Com és obvi, qualsevol opinió arriscada o error és responsabilitat de qui signa el text.